

(Research Article)

Analysis of Shaqshaqiya Sermon by the Critical Discourse Analysis Approach

Sedigheh Zoodranj^{1*}, Shirin Arbati Moghadam²

Submit Date: 11 September 2021

Revise Date: 4 December 2021

Accept Date: 22 December 2021

Publication Date: 21 June 2022

(Page 115-139)

Abstract

Critical discourse analysis is an interdisciplinary branch of linguistics that emphasizes the reproduction of social and political power through texts and dialogues, and that studies language for social scientific purposes regarding ideology, power, history, and society at the level of text. Since the critical method considers power relations, it tends to be associated with a kind of social transformation instruction that results from discourse and worldview, and it investigates the hidden power relations and political, cultural, and ideological processes in the text with a critical view through rhetoric, syntax, situational and intertextual and context, and demonstrates discourse contrasts. Shaqshaqiya Sermon is considered an interesting critical discourse considering its important historical points on caliphate and Bay'ah (allegiance). The present study addresses the discourse analysis of Shaqshaqiya Sermon on three levels of description, interpretation and explanation with a descriptive-analytical approach and based on Norman Fairclough's critical discourse model in order to discover how Ali (AS) criticized the performance of the caliphs and the way he criticized the deviations and sufferings of the Islamic society after the demise of the Messenger of God and also how to demonstrate the public allegiance of the people to Imam in the form of the aforementioned theory and to reveal the relationship between power and ideology in the mentioned discourse. The research results suggest that at the level of description, using the collocation of opposite and synonymous words, figures of speech, speech acts, emphatic declarative sentences, short sentences, and lexical links, Imam tries to show the contrast between the justice-seeking Alavi discourse and the rival discourse. At the level of interpretation, by direct and indirect application of the Quranic verses, he tries to explain his knowledge and awareness and his disinterest in the unjust caliphate, and express the vile traits of violators (*Nakethin*), deviators (*Ghasetin*), and apostates (*Mareghin*). At the level of explanation, in addition to preventing the deviant ideology from coming to power again, Ali (AS) tries to provide the ground for the reproduction of authentic Islamic discourse by explaining the historical issues of the caliphate.

Keywords: Nahj ul-balagha, Shaqshaqiya Sermon, Critical Discourse Analysis.

1. Assistant Professor of Arabic Language and Literature, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

2. Masters in Arabic Language Translation, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

*: Corresponding Author:

Email: s.zoodranj@basu.ac.ir

How to cite this article: Zoodranj, S., Arbati Moghadam, Sh. (2022). Analysis of Shaqshaqiya Sermon by the Critical Discourse Analysis Approach, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(37), 115-139. doi: 10.22084/NAHJ.2021.24901.2708

1. Theoretical Framework

Fairclough considers critical discourse analysis as the analysis of the relationship between the text and different levels of the social context. On this basis, he proposes three dimensions of critical discourse analysis: 1. Description (analysis of the formal features of the text), 2. Interpretation (analysis of the discursive action in the processes of text production and consumption), 3. Explanation (analysis of the sociology of social action). The first level of critical discourse analysis is description, in which the formal features of the text are described in three areas: lexical, syntactic, and textual structure. The second level of critical discourse analysis is interpretation. Interpretations are a combination of the contents of the text and the mentality of the interpreter. Interpretation includes situational context and textual context of the discourse. Discourse participants interpret the situational context according to external clues and also based on aspects of their background knowledge. Intertextuality is the tendency of texts to refer to each other and their formation through this mutual reference. Intertextual analysis shows that texts depend on history and society. The third level of critical discourse analysis is the explanation level. At this level of critical discourse, the relationship among ideology, power, and social identities is investigated. According to Van Dijk, ideology and power are the foundations of critical discourse. According to Fairclough, ideology is a tool for creating and maintaining power relations in society and flows through language in social institutions. Fairclough's focus is on the relationship between language and power and how language is used for domination of some over others as meaning serves power.

2. Method

The present study seeks to examine Shaqshaqiya Sermon with a descriptive-analytical approach based on Norman Fairclough's critical discourse model on three levels of description, interpretation and explanation in order to discover how Ali (AS) criticized the performance of the caliphs and the way he criticized the deviations and sufferings of the Islamic society after the demise of the Messenger of God and also how to demonstrate the public allegiance of the people to Imam in the form of the aforementioned theory and to reveal the relationship between power and ideology in the mentioned discourse. For this purpose, the sentences and expressions of Imam Ali (AS) will be extracted from Shaqshaqiya Sermon and analyzed citing sources and based on Fairclough's discourse levels.

3. Conclusion

1. At the level of description, using lingual forms such as collocation and colligation of opposite and synonymous words and creation of opposition between sentences, as well as using figures of speech, Imam depicts a comprehensive and tangible picture of the deviations of the Islamic society after the demise of the Messenger of God and puts the audience in the emotional atmosphere of the text. For example, Imam reveals the reason for his silence against the prevailing unjust discourse using a metaphor and tries to remind people of his competencies in order to point out the contrast between the power of his discourse and the rival's discourse and the deep difference between the two ideologies. The high frequency of metaphors and irony in this sermon along with decisive sentences has caused this short sermon to be considered a literary masterpiece. At the grammatical level of the text, by using active verbs and a few passive verbs whose subjects are specified in previous sentences, he directly targets the main actors and agents of usurping the caliphate. Verbal sentences with a high frequency and after that, nominal sentences whose predicates are of the verbal sentence type indicate actions bound to a specific time, which often reveal the disobedience of the rival's discourse and the effort of the Alavi discourse to maintain integration of the Islamic society. Using past tense and short declarative sentences, Imam tries to expose various rebellions and breaches of agreements that have occurred on the part of the rival's discourses. By creating lexical links through the conjunction *Lola* (except for), pronouns, especially third and first person pronouns, as well as creating a contrast between third and second person pronouns with the first person pronoun and repeating the derivatives of the word patience (*Sabr*), while creating coherence among components of the text, Imam expresses his dissatisfaction with the rule of deviant ideology and denies the accusations made against him by some people. 2. At the level of interpretation, what highlights the place of Shaqshaqiya Sermon is the expression of its specific content in the special spiritual conditions of Imam and his critical and decisive position in relation to this content. In the intertextual context, Imam tries to explain his knowledge and awareness, his disinterest in the unjust caliphate, and express the vile traits of violators (Nakethin), deviators (Ghasetin), and apostates (Mareghin), such as the desire to seek superiority, corruption, and infatuation with the world's splendors. 3. At the level of explanation, by explaining the historical issues of the caliphate in the form of a critical discourse for the audience, Ali (AS) seeks to eliminate the power of

gluttonous oppressors from the social structure and reproduce and replace the discourse against it. In the course of the conflict between ideological discourses and social combat with normalized deviant ideologies, Imam tries to preserve his justice-oriented discourse and alleviate and eliminate deviant discourses.

References

[In Persian]

- Salehi, P. & Nikoobakht, N. (1391). Qeisar Aminpour's Poetic Word Selection from the Perspective of Critical Discourse Analysis. **Persian Language and Literature Research**. No. 24, 75-99.
- Fairclough, N. (1379). **Critical Discourse Analysis**. Translated by Fateme Shayeste Piran et al. Tehran: Media Studies and Research Center.
- -----, N. (1399). Critical Discourse Analysis. Translated by Ruhollah Ghasemi. 2nd Edition, Tehran: Andishe Ehsan.
- Gahramani, A. & Bidar, F. (1398). Critical Discourse Analysis in Nahjalbalagha based on Norman Fairclough's Theory, Case Study; Sermons of Ali (AS) during the Khawarij Sediton. **Imamiya Biannual Research Journal**, 5(9), 175-198.
- Kalantari, A. H. (1391). **Discourse from Three Linguistic, Philosophical, and Sociological Perspectives**. 1st Edition. Tehran: Sociologists Publications.
- Locke, T. (1393). **Critical Discourse Analysis**. Translated by Reza Kheirabadi, Sima Bahmani, and Samira Bahmani. 1st Edition, Tehran: Khate Sefid.
- Mills, S. (1389). **Discourse**. Translated by a collection of authors under the supervision of Narges Hassanli. 3rd Edition. Tehran: Neshane.
- Yasami, K., & Aghagolzadeh, F. (1395). Critical Discourse Analysis of the American English File using Van Dijk's Model. **Quarterly Journal of Culture-Communication Studies**. 17(34), 191-215.

(مقاله پژوهشی)

واکاوی خطبه شقشقیه با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی

صدیقه زودرنج^{۱*}، شیرین اربطی مقدم^۲

بازنگری مقاله: ۱۴۰۰/۰۹/۱۳

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۶/۲۰

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۰۱

(از ص ۱۱۹ تا ۱۳۹)

چکیده

تحلیل گفتمان انتقادی با رویکرد نوین و گرایش بین‌رشته‌ای علاوه بر ساختار و صورت متن، کارکردهای اجتماعی متن را نیز بررسی می‌کند و با نگاهی انتقادی، روابط پنهان قدرت و فرایندهای سیاسی، فرهنگی و ایدئولوژیک موجود در متن را از طریق بلاغت، نحو و بافت موقعیتی و بینامتنی بررسی نموده و تقابلهای گفتمانی را ترسیم می‌کند. خطبه شقشقیه با توجه به دارا بودن نکات مهم تاریخی در مورد خلافت و بیعت، یک گفتمان انتقادی جالب توجه به‌شمار می‌رود. پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و براساس الگوی گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف، به گفتمان‌کاوی خطبه شقشقیه در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین می‌پردازد تا به چگونگی نقد عملکرد خلفا توسط علی(ع) و روش انتقاد آن حضرت از انحرافات و مصائب جامعه اسلامی پس از رسول خدا و نیز به چگونگی ترسیم بیعت عمومی مردم با امام، در قالب نظریه یادشده، پی‌ببرد و رابطه قدرت و ایدئولوژی در گفتمان یادشده را آشکار نماید. نتایج پژوهش نشان می‌دهد در سطح توصیف، امام با استفاده از همنشینی واژگان متضاد و مترادف، صنایع بیانی، کنش‌های گفتاری، جملات خبری مؤکد، جملات کوتاه و پیوندهای واژگانی، سعی در نشان‌دادن تقابل میان گفتمان عدالت‌خواه علوی با گفتمان رقیب دارد؛ چنان‌که در سطح تفسیر نیز با کاربرست مستقیم و غیرمستقیم آیات قرآن، سعی در تشریح علم و آگاهی خویش، بی‌علاقگی خود به خلافت ناعادلانه و بیان صفات ردیله ناکثین، قاسطین و مارقین دارد. در سطح تبیین نیز علی(ع) با تبیین مسائل تاریخی خلافت، تلاش می‌کند ضمن جلوگیری از به قدرت رسیدن مجدد ایدئولوژی انحرافی، زمینه بازتولید گفتمان اصیل اسلامی را فراهم نماید.

کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، خطبه شقشقیه، تحلیل گفتمان انتقادی.

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مترجمی زبان عربی دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

اصطلاح «گفتمان» به مفهوم پهنه وسیعی از نوشتار و گفتار به هم پیوسته به کار می‌رود. در راستای واکاوی یک متن باید به تحلیل گفتمان اشاره کرد. تحلیل گفتمان مطالعه‌ای میان‌رشته‌ای است و ریشه در زبان شناسی دارد که توسط نظریه پردازان و تحلیل‌گران اجتماعی و نیز زبان‌شناسان به کار می‌رود؛ زیرا «کاربرد زبان در میان روابط و فرایندهای اجتماعی محصور شده است که به طور منظمی تنوع زبانی را تعیین می‌کنند که شامل صورت‌های زبانی می‌گردند که در متن آشکار می‌شود» (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۸۴)؛ لذا یافتن رابطه میان فرایندهای یادشده با صورت‌های زبانی در تحلیل گفتمان محقق می‌شود؛ بویژه پی‌بردن به رابطه میان ایدئولوژی، قدرت و سیاست با تنوعات زبانی یک متن که در بستر تحلیل گفتمان انتقادی صورت می‌پذیرد.

۱-۱. بیان مسأله

طبق نظر فرکلاف، تحلیل گفتمان انتقادی که هدفش بررسی سازمان‌مدار روابط مبهم میان متون، رویدادها، بافت‌های گفتمان‌مدار، ساختارها و روابط فرهنگی و اجتماعی وسیع‌تر است، به مطالعه این موضوع می‌پردازد که چگونه این رویدادها و متون به طور ایدئولوژیکی از روابط قدرت و درگیری بر سر قدرت شکل گرفته است (یاسمی و آفاکل‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۸۷). این بدان مفهوم است که روابط ناشی از قدرت و ایدئولوژی در بافت متن و ساختار آن اثرگذار است.

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف به بررسی اندیشه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خطبه ششقیه از نهج‌البلاغه می‌پردازد. این مقاله بر اساس نظریه فرکلاف، فضای حاکم بر جامعه مسلمانان پس از رحلت پیامبر(ص) را در خطبه سوم نهج البلاغه براساس رابطه قدرت، ایدئولوژی و سیاست با صورت‌های زبانی در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین بررسی خواهند نمود تا به چگونگی نقد عملکرد خلفا توسط علی(ع) و روش انتقاد آن حضرت از انحرافات و مصائب جامعه اسلامی پس از رسول خدا پی‌برند. سوالات پژوهش عبارتند از:

۱- کارکرد صورت‌های زبانی (سطح توصیف) در ترسیم تقابل میان ایدئولوژی و گفتمان مورد نظر امام با گفتمان رقیب در خطبه ششقیه چگونه است؟

۲- رابطه قدرت و ایدئولوژی در دو سطح تفسیر (بافت‌های بینامتنی و موقعیتی) و تبیین در این خطبه چگونه بیان شده است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

برخی پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه تحلیل گفتمان انتقادی در نهج‌البلاغه عبارتند از:

۱- مقاله «بررسی گفتمان انتقادی در نهج‌البلاغه براساس نظریه فرکلاف (مطالعه موردی: توصیف کوفیان)»، اثر علی‌اکبر محسنی و نورالدین پروین، پژوهش‌نامه علوی، ۱۳۹۴. نگارندگان براساس گفتمان مذکور، چگونگی تعامل زبانی خطبه‌های امام علی(ع) با اوضاع خفقان‌آور مسلط بر زمان را که کوفیان بدان دامن زده بودند، مورد بررسی قرار می‌دهند.

۲- کتاب «استراتیجیات الخطاب عند الامام علی؛ مقاربه تداولیه» اثر باسّم خیری خضیر، ۲۰۱۷. نویسنده در این کتاب گفتمان علی(ع) در نهج البلاغه را با رویکرد کاربردشناسی مورد بررسی قرار می‌دهد و در بخشی از کتاب، مسأله استلزام در گفتار امام را در خطبه شقشقیه بررسی می‌کند.

۳- مقاله «تحلیل متن‌شناسی خطبه شقشقیه بر اساس نظریه کنش گفتاری سرل» اثر علی نجفی ایوکی و همکاران، پژوهشنامه نهج البلاغه، ۱۳۹۶. نویسندگان در این مقاله با استفاده از تحلیل محتوا و بافت موقعیتی متن و با بهره‌گیری از روش آماری، خطبه یادشده را بر اساس این نظریه بررسی نموده‌اند تا کنش‌های گفتاری و دلایل آن را تبیین نمایند.

۴- مقاله «تحلیل گفتمان انتقادی در نهج البلاغه بر اساس تئوری نورمن فرکلاف (مطالعه موردی خطبه های علی(ع) در جریان فتنه خوارج)»، اثر علی قهرمانی و فاضل بیدار، پژوهشنامه امامیه، ۱۳۹۸. نویسندگان این مقاله تقابل ایدئولوژی امام با ایدئولوژی خوارج در خطبه‌ها و اثرپذیری گفتمان علوی از رخدادهای سیاسی و اجتماعی جامعه و تأثیر گفتمان علوی بر گفتمان خوارج را بررسی می‌کنند.

۵- مقاله «تحلیل استراتژی گفتمان ادبی خطبه شقشقیه» اثر سعیده محمودی و همکاران، نشریه علوم قرآن و حدیث، ۱۳۹۸. نویسندگان در این مقاله از منظر تحلیل گفتمان ادبی به بررسی ساختارهای مختلف خطبه بر اساس بافت موقعیتی و متنی آن پرداخته‌اند.

۶- مقاله «تحلیل گفتمان نامه دهم نهج البلاغه براساس الگوی فرکلاف» اثر عبدالحسین ذکائی و همکاران، نشریه ادب عربی، ۱۳۹۹. در این مقاله، نگارندگان به ساختارهای قدرت، سلطه و نابرابری‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در قالب قبیله‌گرایی در زمان معاویه پرداخته و انگیزه علی(ع) را برای شکستن این ساختارها با استفاده از دیدگاه انتقادی بیان می‌کنند.

۷- مقاله «تحلیل مبانی سیاست‌ورزی امام علی(ع) در نامه ۶۴ نهج البلاغه با الگوگیری از روش فرکلاف (تحلیل گفتمان انتقادی)»، اثر سید محمد موسوی بفرئی و همکاران، فصلنامه علمی مطالعات فهم حدیث، ۱۳۹۹. نگارندگان سعی کرده‌اند بر اساس گفتمان مذکور، به تحلیل اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی نهفته در متن نامه ۶۴ که در جواب نامه معاویه نوشته شده است، بپردازند.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

خطبه شقشقیه حاوی مطالب مهم تاریخی در رابطه با غصب خلافت علی(ع)، انحرافات و مشکلات جامعه اسلامی در زمان خلفای سه‌گانه، بیعت عمومی مردم با امام و عهدشکنی عده‌ای پس از بیعت می‌باشد؛ لذا تحلیل این خطبه بر اساس نظریه گفتمان انتقادی فرکلاف ضروری به نظر می‌رسد.

۲. بحث

۲-۱. تحلیل گفتمان

اصطلاح «گفتمان» به معنای گستره وسیعی از نوشتار و گفتار به هم پیوسته به کار می‌رود و تحلیل گفتمان، تحلیل یک متن یا نوعی از آن است. از گفتمان، معانی مختلفی ارائه شده است؛ اما در یک جمع‌بندی

کلی، گفتمان را مرادۀ کلامی بین گوینده و شنونده و باز نمود یک صدا در دل یک متن دانسته‌اند (میلز، ۱۳۸۹: ۷).

کاربرد زبان در میان فرآیندهای اجتماعی محصور شده‌است که به‌طور منظمی تنوع زبانی را تعیین می‌کنند (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۸۴)؛ بنابراین در تحلیل گفتمان، یک پدیده یا جریان اجتماعی، پدیده‌ای گفتمانی و زبان‌شناختی بشمار می‌رود و در واقع تحلیل گفتمان به بررسی و کشف ارتباط متقابل متن یا گفتار با کارکردهای فکری و اجتماعی می‌پردازد.

تحلیل گفتمان متون گفتاری یا نوشتاری باید با تحلیل نظام‌مند بافت اجتماعی‌شان هماهنگ و سازگار باشد (همان: ۱۰۶)؛ لذا هدف عمده تحلیل گفتمان، ایجاد روشی جدید در مطالعه متون، فرهنگ‌ها، ادبیات و مسائل سیاسی-اجتماعی است که تحلیل‌گر در بررسی متن، پا را فراتر نهاده و از یک سو به روابط درون متن و از سوی دیگر به بافت موقعیتی، اجتماعی، تاریخی و سیاسی متن می‌پردازد.

۲-۲. تحلیل گفتمان انتقادی

تحلیل گفتمان انتقادی، شاخه علمی میان‌رشته‌ای در زبان‌شناسی است که بر نحوه بازتولید قدرت اجتماعی و سیاسی بوسیله متن و گفت‌وگو تأکید می‌کند و زبان را به منظور علمی اجتماعی درباره ایدئولوژی، قدرت، تاریخ و جامعه در سطح متن مطالعه می‌کند. در واقع تحلیل گفتمان انتقادی، تحلیل ایدئولوژی‌های مورد نظر گویندگان یا نویسندگان است (یاسمی و آقاگل‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۸۶). از آنجایی که روش انتقادی به روابط قدرت توجه می‌کند، تمایل دارد با نوعی دستورالعمل دگرگونی اجتماعی ارتباط یابد که ناشی از گفتمان و جهان‌بینی است (لاک، ۱۳۹۳: ۶۱). در نظریه گفتمان انتقادی «متفکرانی چون ژاک دریدا و میشل فوکو با نگاهی انتقادی، مفهوم گفتمان را از دایره زبان‌شناسی به مقوله‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی انتقال دادند تا اینکه امروزه این رویکرد به مفاهیمی انتقادی چون سلطه، قدرت و نابرابری و حتی مقابله با آن گره خورده‌است. با توجه به این بود که تحلیل گفتمان انتقادی پایه‌گذاری شد» (یارمحمدی، ۱۳۹۳: ۱۶).

فرکلاف، تحلیل گفتمان انتقادی را تحلیل رابطه متن و سطوح مختلف بافت اجتماعی تلقی می‌کند. وی بر همین مبنا سه بعد تحلیل گفتمان انتقادی را مطرح می‌کند: ۱- توصیف (تحلیل ویژگی‌های صوری متن)؛ ۲- تفسیر: بررسی روابط موجود در بین فرآیندهایی که موجب تولید و درک گفتمان مورد نظر می‌گردند؛ به عبارت دیگر، تحلیل تفسیری گفتمان با توجه به قواعد متعارفی که مردم در زندگی روزمره رعایت می‌کنند (تحلیل کنش گفتمانی فرآیندهای تولید و مصرف متن)؛ ۳- تبیین: مطالعه ارتباط بین تعامل و بافت اجتماعی و توضیح رابطه بین عناصر گفتمانی و اجتماع در حین توجه به سابقه فرهنگی آن گفتمان (تحلیل جامعه‌شناسی کنش اجتماعی) (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۱). از نظر وی «ایدئولوژی، ابزار ایجاد و حفظ روابط قدرت در جامعه است و به وساطت زبان در نهادهای اجتماعی جریان می‌یابد. نقطه تمرکز فرکلاف بر رابطه زبان و قدرت است و این‌که چگونه زبان در سلطه بعضی بر دیگران، کاربرد دارد؛ چرا که معنی در خدمت قدرت است» (کلاتری، ۱۳۹۱: ۲۲)؛ لذا او تمام توجه خود را به تحلیل ظاهر متن

معطوف نمی‌کند. از نظر وی، شرایط سیاسی و اجتماعی می‌تواند بر شکل‌گیری متن تأثیر بگذارد. در این پژوهش به بررسی خطبه شقشقیه بر اساس سطوح سه‌گانه الگوی فرکلاف خواهیم پرداخت.

۲-۳. تحلیل گفتمان انتقادی در خطبه شقشقیه

۱-۳-۲. مرحله توصیف

اولین سطح از تحلیل گفتمان انتقادی، توصیف است که در آن، ویژگی‌های صوری متن در سه حوزه واژگانی، نحوی و ساخت متنی توصیف می‌شود (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۱). مجموعه ویژگی‌های صوری یک متن، انتخاب‌هایی خاص از میان گزینه‌های مربوط به واژگان و دستورند (همان، ۱۶۷).

۱-۳-۱-۱. سطح واژگان

از مهم‌ترین بخش‌های تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف، بررسی لایه واژگانی است. جرجانی معتقد است: یکپارچگی و پیوند میان واژگان در متن، یک مفهوم خاص را ترسیم می‌کند و معنای واژگان مفرد چنان در ارتباط با دیگر عناصر ادغام می‌شوند که گویی فقط تداعی‌گر یک معنا می‌باشد و آن هم معنای برخاسته از کل سخن است (جرجانی، ۱۹۹۷: ۸۷). در نظریه فرکلاف، لایه واژگانی شامل چند بخش است:

۲-۳-۱-۲. همنشینی و هم‌آیی واژگان

- تضاد، مقابله و ترادف

یکی از راه‌های تداعی معانی در ذهن مخاطب، کاربرد واژگان متضاد است (عمر، ۱۹۹۸: ۲۰۹). تضاد در ایجاد هماهنگی و موسیقی پنهان موثر است. این موسیقی ممکن است مستقیماً قابل درک نباشد؛ اما پس از تأمل و ایجاد ارتباط متضاد بین واژه‌ها در درون، درک شده و بر حواس تأثیر می‌گذارد (هداره، ۱۹۹۰: ۱۰۶). مقابله نیز نوعی طباق است و عبارتست از «ذکر دو یا چند کلمه غیر متضاد با هم و سپس ذکر کلمات متضاد آن‌ها، به ترتیبی که اول آمده است» (شیرازی، ۱۳۷۲: ۴/۴۵). در گفتار «فیا عجا!! بینا هو یستقیلها فی حیاته اذ عقدها لآخر بعد وفاته...» (خطبه ۳) دو جمله «یستقیلها فی حیاته» و «عقدها لآخر بعد وفاته» که متضاد بوده و در مقابل یکدیگر قرار دارند، نشان‌دهنده شگفتی و نارضایتی امام (ع) از گفتمان مخالفی است که عملکردی دوگانه و سیاستی ناهمگون داشته و به‌طور مستقیم تأثیر خود را بر کلام امام نشان می‌دهد؛ زیرا «گفتمان‌ها به هیچ وجه جنبه مسالمت‌آمیز و آشتی‌جویانه ندارند، بلکه از دل تضادها، برخوردها و تصادم با یکدیگر سر برمی‌آورند و بسط و گسترش می‌یابند؛ به همین دلیل، هر نوع کاربرد واژه‌ها و عبارات در نوشتار و گفتار دارای بعد سیاسی است» (مک دائل، ۱۳۸۰: ۱۱۲). در این فراز از خطبه، روی سخن با خلیفه اول است که در زمان حیاتش با تکرار عبارت (أقیلونی فلسئ بحیرکم) اصرار بر ترک خلافت داشت؛ (بحرانی، ۱۹۸۱: ۵۱۳)؛ اما هنگام مرگ، آن را به خلیفه دوم می‌سپارد. امام (ع) با آوردن کلمات متضاد و مقابل یکدیگر، پیوندی زیبا بین واژگان ایجاد نموده است؛ پیوندی که خواننده در برخورد با آن‌ها، علاوه بر درک زیبایی کلام، با قدرت القای معنای مورد نظر از سوی امام نیز مواجه می‌شود.

در فراز «...وما أخذ الله علی العلماء أن لا یقاروا علی کِطَّة ظالم، ولا سغبِ مظلوم لألقیْتُ حبلها علی غاربها، و لسقیْتُ آخرها بکأسِ أولها» (خطبه/۳) حضرت با استفاده از کلمات متضاد و ایجاد تقابل میان آن‌ها، تصویری جامع و محسوس از مصیبت‌ها و انحرافات جامعه اسلامی پس از رسول خدا ترسیم می‌کند به گونه‌ای که ذکر این تقابل‌ها (سیری ظالم و گرسنگی مظلوم) و تضادهای پس از آن (سیراب نمودن آخر خلافت با جام اول آن) سبب انتقال مفاهیم مورد نظر امام(ع) به ذهن مخاطب می‌شود و ناخودآگاه، او را در فضای عاطفی متن قرار می‌دهد و در واقع تقابل گفتمان علی(ع) با گفتمان رقیب را به طور واضح نشان می‌دهد؛ چراکه در گفتمان انتقادی «ارتباط میان واژگان متضاد و عبارات متقابل، تداعی‌کننده گفتمان‌های متقابل در ذهن مخاطب است» (عمر، ۱۹۹۸: ۲۰۹).

در جملات «...أو أصبر علی طخیة عمیاء یهرم فیها الکبیر، و یشیب فیها الصغیر و یکدح فیها مومن حتی یلقى ربه» (خطبه/۳) میان دو فعل «یهرم و یشیب» ترادف و میان دو واژه «الکبیر و الصغیر» تضاد وجود دارد. این گفتار بیانگر واقعه‌ای دردناک است که سالمندان را ناتوان ساخته و جوانان را پیر، و انسان مؤمن را تا زمان مرگ در مشقت فرو می‌برد و ارزش‌های جامعه را وارونه جلوه می‌دهد. گفتمان علوی با چنین انتقادی، سعی در جایگزینی ایدئولوژی اصیل اسلامی با ایدئولوژی منحرف طبیعی شده در جامعه دارد.

۲-۱-۳-۲. صنایع بیانی

- استعاره، تشبیه و کنایه

استعاره، ابزاری برای بازنمایی جنبه‌ای از تجربه بر حسب جنبه‌ای دیگر از آن می‌باشد و استعاره‌های متنوع، دارای وابستگی‌های ایدئولوژیک متفاوتی هستند (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۶۴). خطبه شقشقیه یکی از شگفت‌انگیزترین خطبه‌های علی(ع) است که در آن با تصاویر حسی به ترسیم مفاهیم موردنظر می‌پردازد و به الفاظ، روح و جان می‌بخشد. در این خطبه، استعاره از بسامد بالایی برخوردار است و پس از آن، کنایه و تشبیه به ترتیب در جایگاه دوم و سوم قرار دارند. اکنون به بررسی نمونه‌هایی از این صنایع بیانی می‌پردازیم:

«والله لقد تمصصها فلان وإنه لیعلم...» (خطبه/۳). فلانی (ابوبکر)، خلافت را همچون جامه‌ای بر تن کرد. لفظ (تمصص)، استعاره تصریحیه است؛ در این عبارت، خلافت به پیراهنی تشبیه شده که شخص به تن کرده است. تعبیر قمیص (پیراهن) می‌تواند اشاره به این باشد که خلیفه اول از خلافت به عنوان پیراهنی برای پوشش و زینت خود بهره گرفته است. این فعل ماضی مستعار در کنار «لقد» و قسمی که پیش از آن ذکر شده (والله) و نیز «ان» و «لام تاکید» که پس از آن آمده، تأکید شدیدی بر بطلان گفتمان رایج از جانب امام است.

«طفقت أرتی بین أن اصولی بید جداء أو أصبر علی طخیة عمیاء...» (همان). در این فراز، حضرت، صفت «جداء» را که به معنای بریده، کوتاه و شکسته است، برای ترسیم بی‌یاوری خود و واژه «طخیة» (تاریکی شدید) را برای اوضاع بسیار آشفته و درآمیختن حق و باطل استعاره آورده است. امام در مقابل ایدئولوژی انحرافی طبیعی شده و مسلط که به ناحق خلافت را به دست گرفته و به گفتمان غالب تبدیل شده بود، بین

مبارزه و کناره‌گیری مردد بود و در نهایت، صبر و سکوت در برابر این انحراف عمیق و نابسامانی شدید را برگزید؛ چراکه جنگیدن با دست شکسته (بدون یار و یاور) نتیجه‌ای دربر نداشت. اکنون امام با ذکر این فراز، از چرایی سکوت خود در برابر گفتمان ناحق غالب در آن دوره، پرده برمی‌دارد.

«يُنْحَدِرُ عَنِّي السَّيْلُ وَ لَا يَرْفِي إِلَيَّ الطَّيْرُ» (همان). در این پاره‌گفتار واژه «السَّيْلُ» استعاره از علوم و معارف عظیم و فضایل امام و واژه «الطَّيْرُ» استعاره از خرد تیزبین است. مفهوم استعاری این دو واژه تداعی‌کننده حدیث معروف پیامبر (ص) (أنا مدينة العلم و عليُّ بأهله) (امینی، بی‌تا: ۷۹/۶) می‌باشد. با توجه به همنشینی این دو واژه مستعار با افعال «ینحدر» و «لایرفی» و دقت در حدیث نبوی، متوجه می‌شویم امام با ایراد این جملات، سعی در یادآوری شایستگی‌ها و حقیقت وجودی خویشان به مردم جامعه داشته است تا قدرت گفتمان خود در مقابل گفتمان رقیب را نشان داده و تفاوت عمیق میان دو ایدئولوژی را متذکر شود و مخاطبان را به سمت گفتمان مورد نظر خویش هدایت کند.

امام در فرازهایی از خطبه، ازدحام مردم برای بیعت با وی پس از کشته‌شدن خلیفه سوم را این‌گونه تشبیه می‌کند: «فمراغني الأ والناس كغرف الصَّبْعِ الی ینثالون علی من كل جانبٍ..... مجتمعين حولی کریمصبة الغنم» (خطبه/۳). در پاره‌گفتار نخست، حضرت، کثرت ازدحام جمعیت برای بیعت را به یال گفتار تشبیه کرده‌است (تشبیه مرسل مجمل). یال گفتار «به صورت قایم و پشت سر هم قرار دارد و عرب به دلیل انبوه بودن یال گفتار، آن را عرف می‌نامند. کیفیت رو آوردن مردم به آن حضرت و پیاپی آمدن ایشان، شباهت به یال گفتار پیدا کرده‌است» (شهیدی، ۱۳۷۰: ۵۲۶). در عبارت دوم نیز امام، اجتماع مردم در اطراف خود را به جمع‌شدن گله گوسفند تشبیه نموده: «هرچند ممکن است معنای دیگری هم داشته باشد و آن این است که مردم را به دلیل کمی درک و عدم رعایت ادب به گوسفند تشبیه کرده باشد؛ زیرا عرب گوسفند را به کم‌فهمی و کم‌هوشی توصیف می‌کند» (بحرانی، ۱۹۸۱: ۵۲۷)؛ البته مفهوم نخست (ازدحام جمعیت) بدلیل همنشینی با تشبیه قبلی (والناس كغرف الصَّبْعِ....) مناسب‌تر به نظر می‌رسد. امام در دو تشبیه یادشده، با تبیین شدت اقبال مردم، در پی یادآوری صحنه‌های پر ازدحام بیعت با خود و نیز انتقاد از وضعیت کنونی و عقب‌نشینی همان افراد از حمایت ایشان است تا از این طریق گفتمان موردنظر خویش را احیا کند و به گفتمان‌های انحرافی، اجازه ظهور مجدد ندهد.

امام علی(ع) برای انتقال احساسات و هیجانات درونی در مورد حق غصب‌شده خود، با اسلوبی خاص و مؤثر در قالب کنایه، به بیان دیدگاه‌های خویش در امر خلافت و اوضاع حکومت بعد از رحلت پیامبر می‌پردازد: در پاره‌گفتار «فرايتُ أنَّ الصبر علی هاتا أحجی، فصبرْتُ و فی العین قَدی، و فی الحلق شجاً» (خطبه/۳)، هر دو جمله، کنایه از شدت اندوه درونی است. امام در قضیه ترک خلافت، صبر و بردباری را امری خردمندانه یافت؛ اما این صبر، دشوار بود همچون صبوری فردی که خار در چشم و استخوان در گلو دارد؛ اما حضرت گریزی از این امر نداشت؛ چراکه دستاورد همین صبر تلخ در حفظ ایدئولوژی مورد نظر امام، نسبت به مبارزه و کنش عملی در برابر گفتمان رقیب در آن شرایط جامعه، به مراتب بهتر بود.

در فراز «فَصِيرَهَا فِي خُوْرَةِ خَشْنَاءٍ يَغْلُظُ كَلْمُهَا وَ يَخْشُنُ مَسْهَاهَا وَ يَكْثُرُ الْعِنَارُ فِيهَا وَ الْاِعْتِدَارُ مِنْهَا» (خطبه/۳). امام معتقد است: خلافت به دست فردی افتاد که خشونت، عدم انعطاف، لغزش‌های بسیار و پوزش‌طلبی فراوان را یکجا در خود داشت و در واقع با استفاده از کنایه، ناکارآمدی وی در امر خلافت را به مخاطبان یادآور می‌شود. چنانچه عبارات امام (يَغْلُظُ كَلْمُهَا وَ يَخْشُنُ مَسْهَاهَا) را با آیه کریمه ﴿إِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ (قلم/۴) که در شأن پیامبر اسلام نازل شد، مقایسه کنیم، به تقابل و تضاد دو گفتمان به خوبی پی می‌بریم.

۳-۱-۳-۲. سطح دستوری متن

۳-۱-۳-۱. گونه‌های مختلف افعال و جملات

جملات معلوم و مجهول

فرآیندهای کنش می‌توانند به صورت جملات معلوم یا مجهول بیان شوند. جملات مجهول فاقد کنش‌گر، علیت و عاملیت را مبهم رها می‌کنند و این می‌تواند دارای انگیزه ایدئولوژیک باشد؛ اما در مواردی که اطلاعات از پیش به نحوی ارائه شده باشد، این کار برای پرهیز از حشو انجام می‌شود (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۷۲). در خطبه ششقیه غالب جملات به صورت معلوم آمده‌اند. بسامد جملات معلوم، صدای فعال متن را نشان می‌دهد که موجب تأثیرگذاری بیشتر کلام بر مخاطب است: در فراز «فَرَأَيْتُ أَنَّ الصَّبْرَ عَلَىٰ هَاتَا أَحْجَىٰ فَصَبْرَتْ... أَرَىٰ تُرَائِي هَبًّا» (خطبه/۳) علی(ع) خود را کنشگری معرفی می‌کند که در برابر میراث به غارت-رفته خویش، صبوری اختیار نموده و این صبر تلخ در برابر انحراف و حق‌شکنی را از روی عقل و خرد برگزیده است. در پاره‌گفتار «يَبْنَاهُ هُوَ يَسْتَقْبِلُهَا فِي حَيَاتِهِ إِذْ عَقَدَهَا لِآخِرٍ بَعْدَ وَفَاتِهِ لَشَدَّ مَا تَشَطَّرَا ضَرْعَيْنَهَا» (همان)، امام(ع) با به‌کارگیری افعال معلوم، به کنشگران و عاملان اصلی غصب خلافت اشاره نموده و آنان را مستقیماً مورد هدف قرار می‌دهد.

در فرازهای: «مَنْي النَّاسُ لَعَمْرُ اللَّهِ يَجْطِ وَيَسْمَسُ وَ تَلُونِ وَ اعْتِرَاضِ» و «مَنْي اعْتَرَضَ الرَّبُّ فِي مَعِ الْأَوَّلِ مِنْهُمْ حَتَّىٰ صَبْرَتْ أُقْرَنُ إِلَىٰ هَذِهِ النَّظَائِرِ وَ «حَتَّىٰ لَقَدْ وَطِي الْحَسَنَانِ وَ شَقَّ عِطْفَائِي» (همان)، استفاده از جملات مجهول، بدین سبب است که امام در جملات پیش از این سه فراز، اطلاعات لازم را در مورد فاعل واقعی ارائه نموده (صِيرَهَا فِي خُوْرَةِ خَشْنَاءٍ يَغْلُظُ كَلْمُهَا...) و (حَتَّىٰ إِذَا مَضَىٰ لِسَبِيلِهِ جَعَلَهَا فِي جَمَاعَةٍ زَعَمَ أَنِّي أَخَذْتُهُمْ فَيَا لِلَّهِ وَ لِلشُّورَى) و (وَ النَّاسُ كَعْرِفِ الصَّبِيحِ إِلَيَّ يَنْتَالُونَ عَلَيَّ). کاملاً مشخص است که اعمال کنشگرهای پیشین موجب چنین کنش‌هایی شده‌است؛ خلیفه دوم در فراز اول موجب اشتباه و گمراهی مردم جامعه شده، در فراز بعدی نیز خلیفه دوم با قرار دادن امام در میان شورای شش نفره جهت تعیین خلیفه، سبب شده است تا امام علی‌رغم برتری، با افراد آن شورا در یک ردیف قرار گیرد. در فراز سوم هم انبوه بیعت‌کنندگان سبب زیر دست و پا ماندن حسنین(ع) و شکافتن لباس امام گشته‌اند؛ لذا مجهول بودن چهار فعل «مَنْي»، «أُقْرَنُ»، «وَطِي» و «شَقَّ» - که جز آن‌ها فعل مجهول دیگری در این خطبه وجود ندارد- و عدم ذکر فاعل در آن‌ها، به‌منظور پرهیز از حشو انجام شده است.

جملات فعلیه و اسمیه

در رابطه با کارکرد جملات فعلیه گفته شده است: «جملات فعلیه به دلیل زمان مند بودن، دلالت مستقیم بر تحرک و کنش‌گری دارند» (عکاشه، ۲۰۰۵: ۸۳). خاصیت فعل آن است که به متن پویایی می‌دهد. بررسی ساخت‌واژه‌های فعلی در خطبه شقشقیه نشان می‌دهد؛ امام علی(ع) از جمله‌های فعلیه بیش از جمله‌های اسمیه و از فعل ماضی بیش از فعل‌های دیگر استفاده نموده است. در جمله «فَلَمَّا هَضَبْتُ بِالْأَمْرِ نَكَنْتُ طَائِفَةً وَ مَرَقْتُ أُخْرَى وَ قَسَطَ آخِرُونَ» (خطبه ۳) حضرت با بکار بردن فعل ماضی، ضمن اشاره به انواع کنش‌های بکار رفته از جانب گفتمان‌های رقیب در زمان گذشته، به‌طور خاص سعی در بر ملا نمودن سرکشی‌های متنوعی دارند که از طرف آنان رخ داده است؛ اعمالی چون بیعت‌شکنی، خروج از مسیر دین و ستمگری که نشانگر بی‌مسئولیتی این افراد در برابر ایدئولوژی حاکمی است که اندکی قبل بدان دست بیعت داده و متعهد به حمایت از آن گشته بودند.

از جمله اسمیه در اصل، مفهوم ثبوت استنباط می‌شود؛ اما چنانچه خبر آن، جمله فعلیه باشد، مفهوم تجدد خواهد داشت (الهاشمی، ۱۹۹۹: ۶۷). در این خطبه، جملات اسمیه از بسامد پایینی برخوردارند ضمن این که همین تعداد اندک نیز جملات اسمیه‌ای هستند که خبر آن‌ها غالباً از نوع جمله فعلیه است. در فراز «وَ إِنَّهُ لَيَعْلَمُ أَنَّ مَحَلِّي مِنْهَا مَحَلُّ الْقُطْبِ مِنَ الرَّحَى» (خطبه ۳) جمله اسمیه با حرف تأکید «إِنَّ» شروع شده و سپس «لام تأکید» در ابتدای خبر که جمله فعلیه می‌باشد، قرار گرفته است. در ادامه نیز مفعول به «لِيَعْلَمُ» (أَنَّ مَحَلِّي مِنْهَا مَحَلُّ الْقُطْبِ مِنَ الرَّحَى) جمله اسمیه‌ای است که دارای ثبات معنایی است. امام جملات این فراز را به زیبایی هرچه تمام‌تر ادا نموده و مفاهیم موردنظر خود را به‌خوبی به مخاطبان منتقل کرده است. در جمله «أَنَّ مَحَلِّي مِنْهَا مَحَلُّ الْقُطْبِ مِنَ الرَّحَى» امام، وجود خویش را برای خلافت همچون محور سنگ آسیاب دانسته که سنگ آسیاب بدون آن، هرگز حرکت نمی‌کند. نکته مهم این است که این جمله دارای ثبوت و استمرار معنایی است و شکی در آن نیست؛ اما توجه به «لِيَعْلَمُ» که خبر برای «إِنَّ» می‌باشد، نشان می‌دهد علم خلیفه اول به این امر ثابت و بدیهی، امری حادث است و علم او به حقانیت امام، همیشگی و مستمر نبوده است به‌گونه‌ای که عملکرد و کنش وی در برابر امام نیز گویای همین مسأله است.

در این خطبه، جملات اسمیه‌ای که خبر آن‌ها از نوع جمله فعلیه است، هم در ارتباط با کنش‌های امام به‌کار رفته است و هم در ارتباط با کنش‌های مخالفان امام. نمونه‌های زیر نشان‌دهنده همین مسأله است: «كَأَنَّكُمْ لَمْ تَسْمَعُوا كَلَامَ اللَّهِ» و «وَ لَكِنَّهُمْ حَلِيَّتِ الدُّنْيَا فِي أَعْيُنِهِمْ وَ رَافَهُمْ زُرْجُهَا» (همان) (در مورد نافرمانی ناکثین و قاسطین و مارقین) و «بَيْنَا هُوَ يَسْتَقِيلُهَا فِي حَيَاتِهِ إِذْ عَقَدَهَا لِآخِرٍ بَعْدَ وَقَاتِهِ» (همان) (در مورد اظهار بی‌علاقگی خلیفه اول به خلافت در زمان حیات و رها نکردن خلافت توسط او در واپسین روزهای زندگی) و «لِكَيْ أَسْفَقْتُ إِذْ أَسْفُوا» (همان) (در مورد سازش و همراهی امام با اهل شورا). در هر یک از نمونه‌های فوق، یک کنش دارای تجدد و حدوث وجود دارد که مقید به زمان مشخصی است؛ اما تفاوت در این است که عملکرد گفتمان‌های رقیب در این جملات، از روی نافرمانی بوده است و عملکرد گفتمان علوی از روی مصلحت‌اندیشی برای حفظ یکپارچگی جامعه اسلامی.

وجوه مختلف جمله (خبری، پرسشی - دستوری، امری)

انواع ویژگی‌های دستوری در متون وجود دارند که دارای ارزش‌های رابطه‌ای هستند. فرکلاف برای جمله‌ها سه وجه اساسی در نظر می‌گیرد: خبری، پرسشی-دستوری، امری (فرکلاف، ۱۳۹۹، ۱۷۳). در خطبه ششقیه به دلیل بیان وقایع تاریخی مربوط به خلافت و تبیین ستم‌هایی که در این باره بر امام رفته است، غالب جملات به صورت خبری ذکر شده است. به عنوان نمونه در فراز «إِلَىٰ أَنْ قَامَ تَالِثُ الْيَوْمِ نَافِحًا حِصْنِيهِ بَيْنَ نَيْبِهِ وَ مُعْتَلَفِهِ وَ قَامَ مَعَهُ بَنُو أَبِيهِ يَخْضِعُونَ مَالَ اللَّهِ خَضَمَ الْإِبِلِ نَيْبَةَ الرَّبِيعِ إِلَىٰ أَنْ انْتَكَتْ قَتْلُهُ وَ أَجْهَزَ عَلَيْهِ عَمَلُهُ وَ كَبَتْ بِهِ بِطْنَتُهُ» (خطبه/۳) امام در قالب جملات خبری بدور از هرگونه مخفی‌کاری، اعمال ناشایست خلیفه سوم و خویشان او در غارت بیت‌المال و نهایت عبرت‌انگیز عملکرد وی را بیان می‌کند تا بدینوسیله شدت انحراف گفتمان مخالف و عاقبت شوم آن و نیز اهداف ایدئولوژیک خود را برای مردم یادآوری کند. با دقت در کلام امام در این خطبه، به این نکته پی‌می‌بریم که هیچ نشانه‌ای از تردید در جمله‌های خبری به چشم نمی‌خورد؛ بلکه تمام آن‌ها با قاطعیت و صراحت عنوان شده‌اند؛ چراکه خطبه ششقیه یک متن سیاسی است و «مخاطب در این نوع متون با عناصر تعدیل‌کننده مانند "تا آنجاکه می‌دانم"، "اگر اشتباه نکنم" و... که معنای قطعیت‌نداشتن را با خود دارند، سروکار ندارد» (یول، ۱۳۹۳، ۱). به نقل از قدیمی قیداری، ۱۳۹۶، ۶۰). قطعیت و تأکید در بیان جملات تا حدی است که امام (ع) در این خطبه سه بار به خداوند قسم یاد کرده است که اولین آن‌ها درست در ابتدای خطبه قرار دارد و مسأله غصب خلافت را مورد تأکید قرار می‌دهد: «أَمَّا وَاللَّهِ لَقَدْ تَقَمَّصَهَا فُلَانٌ...» (خطبه/۳). از پی یکدیگر آمدن حرف تنبیه، قسم به ذات جلاله، لام تأکید، حرف تحقیق «قد» و فعل ماضی در جمله آغازین خطبه، نشان از تمرکز امام بر حق از دست رفته خویش دارد. نکته دیگر در رابطه با گفتار متکلم این است که در مواردی، گوینده با ذکر جملات، در واقع قصد انجام کنش و رفتار خاصی را دارد که بدان "کنش گفتاری" اطلاق می‌شود.

کنش گفتاری اظهاری یکی از انواع کنش‌های گفتاری است که به توصیف حالت یا حادثه‌ای می‌پردازد و گوینده با به‌کارگیری آن، عقیده‌ی خود را درباره صحت و سقم مسئله‌ای ابراز می‌کند (طباطبایی لطفی و قاسمی، ۱۳۹۳: ۱۶). طبق نظر باربر و استینتون: «به‌طور کلی اظهارات، ادعاهای، نتیجه‌گیری‌ها، بیانات، تأکیدات، توصیفات و ابراز حقایق و مانند اینها که گوینده در آن، جهان خارج را آن‌گونه که باور دارد به تصویر می‌کشد، دارای کنش اظهاری است.» (نجفی ایوکی و رسول‌نیا، ۱۳۸۶: ۵). در پاره‌گفتار «لَكِنِّي أَسْفُفْتُ إِذْ أَسْفُؤًا وَ طَرْتُ إِذْ طَارُوا فَصَعَا رَجُلٌ مِنْهُمْ لِضِعْغِهِ وَ مَالِ الْآخِرِ لِصَهْرِهِ مَعَ هُنَّ وَ هُنَّ» (خطبه/۳) امام با استفاده از کنش اظهاری، در واقع همزمان چند فعل را انجام می‌دهد: ابتدا اظهار می‌کند که چگونه علی‌رغم میل باطنی، با اهل شورا با سازگاری و مسالمت برخورد نمود: «لَكِنِّي أَسْفُفْتُ إِذْ أَسْفُؤًا وَ طَرْتُ إِذْ طَارُوا» و در ادامه، دشمنی و رویگردانی آنان از مسیر درست را توصیف می‌نماید و دلیل اعراض آنان را کینه و حسادت و تعصبات خویشاوندی با عثمان معرفی می‌کند و در حقیقت عملکرد همه این افراد را مورد نقد قرار می‌دهد: «فَصَعَا رَجُلٌ مِنْهُمْ لِضِعْغِهِ وَ مَالِ الْآخِرِ لِصَهْرِهِ مَعَ هُنَّ وَ هُنَّ».

از میان سه وجه مختلفی که فرکلاف برای جملات در نظر گرفته بود، جملات خبری در سرتاسر خطبه شفشقیه به چشم می‌خورد؛ اما دو وجه دیگر (پرسشی - دستوری و امری) در این خطبه یافت نشد مگر یک جمله پرسشی که هدف از آن، سؤال (طلب) نبوده است: «فَيَا لَلَّهِ وَ لِلشُّورَى مَنَى اعْتَرَضَ الرَّيْبُ فِي مَعَ الْأَوَّلِ مِنْهُمْ حَتَّى صِرْتُ أَقْرَبُ إِلَى هَذِهِ النَّظَائِرِ» (خطبه/۳). این فراز، استفهام انکاری و بیانگر تعجب شدید امام و به نوعی استبعاد است؛ چراکه وقتی در برتری امام نسبت به خلیفه اول تردیدی وجود ندارد، پس هم‌تراز دانستن امام با اعضای شورا «هذه النظائر» اصلاً جایز نیست. از این جهت می‌توان آن را استبعاد هم به شمار آورد؛ زیرا «پرسش استبعادی بیشتر گوینده محور است و حال گوینده را نشان می‌دهد» (جیدری و صباغی، ۱۳۹۰: ۵۹). توجه به استلزام گفتاری هم نشان می‌دهد در فراز فوق، هدف امام یک مقایسه عادی نبوده است، بلکه حضرت به‌خاطر مقام والا و جایگاه ویژه خود در اسلام، این مقایسه را از اصل و اساس باطل می‌دانسته است. (خصیر، ۲۰۱۷: ۷۲).

طول محتوا (تعداد کلمات جمله‌ها)

اندازه یک جمله از پارامترهای مهم در تعیین میزان قطعیت آن جمله است. جمله‌های کوتاه‌تر، از صراحت و قطعیت بیشتری برخوردارند (آفاکل زاده، ۱۳۸۵: ۱۸۰). «فراوانی جملات کوتاه و منقطع در سخن، باعث شتاب سبک، سرعت اندیشه و هیجان‌انگیزی می‌شود. سبک‌های مقطع و پرشتاب، عاطفی‌تر و سبک‌های مرکب، برهانی و منطقی‌ترند» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۷۵). طول محتوای جمله‌ها در خطبه شفشقیه، غالباً کوتاه است. امام در تمام فرازهای این خطبه، از مسأله خلافت بعد از پیامبر اسلام سخن می‌گوید و در جملاتی کوتاه، پرمعنا و مؤثر، مشکلات و انحرافات جامعه در دوران خلفا و نیز پیمان‌شکنی عده‌ای پس از بیعت با آن حضرت را بیان می‌نماید. در پاره‌گفتار «بَلَى وَاللَّهِ لَقَدْ سَمِعُوهَا وَ وَعَوْهَا وَ لَكِنَّهُمْ خَلَيْتِ الدُّنْيَا فِي أَعْيُنِهِمْ وَ رَاقَهُمْ زُبْرُجَهَا» (خطبه/۳) علی (ع) با استفاده از حرف جواب «بلی» در ابتدا، و سپس قسم و جملات کوتاه پی‌درپی، با قاطعیت و صراحت تمام بیان می‌کند که حجت بر این افراد تمام شده بود و مسیر درست را کاملاً تشخیص می‌دادند؛ اما دلیل خروج آن‌ها از مسیر ایدئولوژی اصیل اسلامی، قدرت‌طلبی و توجه به زینت‌های فریبنده دنیا بود که با این ایدئولوژی مقدس در تضاد بود. در عین حال این جملات کوتاه با واژگان بکار رفته در آن‌ها، نشان‌دهنده هیجان و ناراحتی امام از این افراد است؛ چراکه حضرت در پاسخ به ابن عباس که از ایشان خواست خطبه را پس از قطع شدن، مجدداً ادامه دهد، فرمود: «هِيَ هَات يَا ابْنَ عَبَّاسٍ تِلْكَ شَفِيقَةٌ هَدَرْتُ ثُمَّ قَرَّتْ».

۲-۳-۱-۳-۲. ارزش‌های پیوندی (عوامل انسجام متن)

- تکرار، کلمات ربط، ارجاع ضمائر

پیوندهای صوری بین جملات یک متن، انسجام نامیده می‌شود. انسجام ممکن است شامل پیوندهای واژگانی بین جملات همچون تکرار، کلمات ربطی و ارجاع باشد. هر نوع ویژگی صوری متن که دارای نقش پیوندی باشد و سرنخی از پیوند یک جمله و جمله‌ای دیگر را ارائه دهد، ویژگی انسجامی تلقی می‌شود (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۸۰ و ۱۸۱).

ابن اثیر، جلب توجه مخاطب به شیء تکراری را یکی از اهداف تکرار می‌داند (محمودی، چراغی‌وش و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۴). تکرار یک عبارت باعث ایجاد نوعی هماهنگی و توازن پنهان در کلام می‌شود. تکرار می‌تواند بعدی روانشناسانه داشته‌باشد و از باطن شخص حکایت کند. (الملائکه، ۱۹۸۳: ۲۷۷). اسلوب تکرار، یکی از عوامل انسجام در خطبه ششقیه است: «و طَفِقْتُ أَرْتَبِي بَيْنَ أَنْ أُصُولَ بِيَدِ جَدَاءٍ أَوْ أُصْبِرَ عَلَى طَخِيَةِ عَمِيَاءٍ.... فَرَأَيْتُ أَنَّ الصَّبْرَ عَلَى هَاتَا أَحْيَى فَصَبْرْتُ وَ فِي الْعَيْنِ قَدَى وَ فِي الْحَلْقِ شَحَا أَرَى ثَرَاتِي مَبَا حَتَّى مَضَى الْأَوَّلُ لِسَبِيلِهِ فَأَدُلِّي بِمَا إِلَى ابْنِ الْحَطَّابِ بَعْدَهُ.... فَصَبْرْتُ عَلَى طُولِ الْمُدَّةِ وَ شِدَّةِ الْمِحْنَةِ حَتَّى إِذَا مَضَى لِسَبِيلِهِ» (خطبه/۳). در این بخش از خطبه، مشتقات «صبر» چهار مرتبه ذکر شده‌است. تمرکز بر واژه صبر در دو فرازی که مسأله غصب خلافت در دوران دو خلیفه نخست را بررسی می‌کند، بیانگر ناراضی‌امام از حاکمیت ایدئولوژی انحرافی و فراهم نبودن زمینه برای ایجاد تغییر در جامعه است که باعث شد امام، ناگزیر و در عین حال خردمندانه صبر را برگزیند. بکارگیری فعل مضارع «أصبر»، مصدر «صبر» و در ادامه دو بار فعل ماضی «صبرْتُ» و نیز تکرار جمله «حتی ماضی لسبیل» ضمن ایجاد انسجام میان اجزای متن، از اندوه درونی امام در مواجهه با این امر طاقت‌فرسا آن هم در دوره‌ای طولانی که تا مرگ هر یک از دو خلیفه ادامه‌داشت، پرده برمی‌دارد.

از دیگر عوامل انسجام متن در گفتمان فرکلاف، کلمات و حروف ربط است. گاهی اوقات جملات بوسیله ادات شرط به هم مرتبط می‌شوند. در فراز «أَمَا وَ الَّذِي فَلَقَ الْحَبَّةَ وَ بَرَأَ النَّسَمَةَ لَوْ لَا حُضُورُ الْحَاضِرِ وَ قِيَامُ الْحُجَّةِ يُوْجِدُ النَّاصِرِ وَ مَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَى الْعُلَمَاءِ أَنْ لَا يُقَارُوا عَلَى كِطَّةِ ظَلَمٍ وَ لَا سَعَبٍ مَظْلُومٍ لِأَلْقَيْتُ حَبْلَهَا عَلَى غَارِهَا وَ لَسَقَيْتُ آخِرَهَا بِكَأْسِ أَوْهَا وَ لِأَلْفَيْتُمْ دُنْيَاكُمْ هَذِهِ أَرْهَدَ عِنْدِي مِنْ عَقْطَةِ عَنزٍ» (خطبه/۳) حرف «لولا» امتناعیه، با ایجاد ارتباط میان دو قسمت از متن یعنی شرط و جواب شرط و معطوف‌های هر کدام، نقش پیوندی خود را به‌خوبی ایفا کرده و به‌عنوان عامل انسجام متن عمل نموده‌است. امام با استفاده از این اسلوب، حضور انبوه حاضران و یاری‌کنندگان و نیز پیمان‌گرفتن خداوند از علما مبنی بر عدم سکوت در برابر شکمبارگی ظالمان و گرسنگی مظلومان را مانعی برای عدم پذیرش خلافت از جانب خود معرفی می‌کند و با ذکر این شروط، ضمن رفع اتهامات وارد شده بر خود از جانب برخی افراد، سه خلیفه پیشین را توبیخ می‌نماید؛ چراکه آنان وقتی عهده‌دار خلافت شدند، هیچ‌یک از این شروط را برای تصدی زعامت مسلمانان دارا نبودند و با قدرت یافتن آنان، گفتمانی بر جامعه مسلط‌شد که با ایدئولوژی مورد نظر امام (اسلام اصیل) و اجرای عدالت، فرسنگ‌ها فاصله داشت.

ارجاع ضمائر نیز از دیگر عوامل انسجام متن به‌شمار می‌رود. گفته شده‌است: ضمائر شخصی در یک ارتباط قوی با سازوکارهای قدرت و وحدت قرار دارند. بنابراین، انتخاب ضمیری توسط یک رهبر، عمدتاً نشانگر همین سازوکارهاست (Al-faki, 2014: 191). بال و پیترز (ball and peters) نویسندگان کتاب «سیاست و حکومت جدید» بر این عقیده‌اند: «سیاستمداران از ضمائر شخصی برای تأثیرات مثبت بهره می‌برند. برای مثال: برای قبول، رد، نپذیرفتن و دور کردن خود از پذیرش مسئولیت در یک کنش سیاسی، تشویق به وحدت و همدلی، تعیین و شناسایی حامیان و دشمنان. انتخاب ضمیر سیاستمداران،

همچنین می‌تواند بازتاب ایدئولوژی‌های سیاسی و شخصیت خودشان باشد» (ذکایی و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۶). در رابطه با ضمائم مخاطب نیز «سیاستمدار، امری را به عنوان دایرهٔ مشروعیت و خرد جمعی قرار می‌دهد که همه آن را قبول دارند و با تاکید بر ضمیر «تو» فرد را در آن قرار می‌دهد یا از آن خارج می‌کند» (همان، ۷۸). در این خطبه، از ضمائم مختلفی استفاده شده؛ اما ضمیر متکلم وحده که مرجع آن شخص امام است، ضمیر مفرد مونث غایب «ها» که به «خلافت» برمی‌گردد و نیز ضمیر غایب با مرجع خلفای پیشین، از بسامد بالایی برخوردارند در حالی که ضمیر جمع مذکر مخاطب فقط در یک فراز (دوبار) به کار رفته است.

علی (ع) دربارهٔ جایگاه رفیع و موقعیت بی‌بدیل خود می‌فرماید: «أَمَّا وَ اللَّهِ لَقَدْ تَقَمَّصَهَا فَلَانٌ وَ إِنَّهُ لَيَعْلَمُ أَنَّ مَحَلِّي مِنْهَا مَحَلُّ الْقُطْبِ مِنَ الرَّحَى يَنْخَدِرُ عَنِّي السَّيْلُ وَ لَا يَرْقَى إِلَيَّ الطَّيْرُ فَسَدَلْتُ ذُؤَبًا وَ طَوَيْتُ عَنْهَا كَشْحًا» (خطبه/۳). در این فراز که ضمیر «یاء» متکلم سه بار در آن بکار رفته، دفاع امام از خویش و معرفی توانایی‌ها، شایستگی‌ها و امتیازات خود، در حقیقت دفاع از قدرت خویش به‌عنوان رهبر جامعه و دفاع از گفتمان والای خود در مقابل گفتمان رقیب است. ایشان با به‌کارگیری افعال «سَدَلْتُ» و «طَوَيْتُ» که ضمیر بارز «تُ» در آن‌ها وجود دارد، چشم‌پوشی خود از خلافت را به‌عنوان یک کنش سیاسی مطرح نموده. حضرت در ابتدای این فراز که نخستین فراز خطبه است، ضمیر «ها» را برای ارجاع به «خلافت» آورده بدون این که نامی از مرجع ضمیر برده باشد؛ زیرا سیاق جمله «لَقَدْ تَقَمَّصَهَا فَلَانٌ» نشان‌دهندهٔ مرجع ضمیر است و از سوی دیگر بدلیل محوریت موضوع خلافت در این خطبه، مرجع ضمیر «ها» در بیشتر موارد، خلافت است. ناقدان نیز بر این عقیده‌اند: عدم ذکر کلمه «خلافت» و اکتفا کردن به ضمیر آن (ها)، طبق قرائن موجود، حاکی از حضور این کلمه در ذهن مخاطبان و شناخت کامل آنان از مرجع ضمیر است؛ چراکه در غیر این صورت، علی (ع) به‌دلیل توجه به «اصل همکاری بین متکلم و شنونده»، می‌بایست بجای ضمیر «ها» کلمه «الخلافة» را به کار می‌برد (خضیر، ۲۰۱۷: ۶۲ و ۶۳). از آن‌جا که خلافت و حکومت بدون اجرای احکام الهی و پیاده‌سازی سنت نبوی در جامعه، ارزشی برای امام نداشته، از بردن نام آن خودداری کرده و بیش از ده بار بدون ذکر نام - فقط یک‌بار با عنوان "ثراث" از آن نام می‌برد: «أرى ثراثي نهباً» - با ضمیر «ها» بدان اشاره نموده‌است و به‌منظور نشان‌دادن عدم اهمیت این مقام، در فراز پایانی خطبه، نه تنها خلافت، بلکه کل دنیا را پست‌تر و بی‌ارزش‌تر از آب بینی بز دانسته است: «...لَأَلْقَيْتُ حَبْلَهَا عَلَى غَارِهَا وَ لَسَقَيْتُ آخِرَهَا بِكَأْسِ أَوْهَا وَ لَأَلْفَيْتُمْ دُنْيَاكُمْ هَذِهِ أَزْهَدَ عِنْدِي مِنْ عَفْطَةِ عَنزٍ» (خطبه/۳). در این فراز سه نوع ضمیر با یکدیگر ارتباط یافته‌اند. ارتباط میان ضمائم سبب انسجام بیشتر متن شده و ایدئولوژی و حتی شخصیت دو طرف رقیب را به‌خوبی انعکاس داده به‌گونه‌ای که ضمیر «ها» (خلافت بدون ارزش‌های الهی) به همراه ضمیرهای «تُم» و «كُم» (مخاطبان) در مقابل ضمیر «تُ» (قدرت و رهبر عدالت‌خواه جامعه) قرار داده شده و در واقع امام، مخاطبان را از خود جدا نموده است (گفتمان دنیاطلبی در مقابل گفتمان بی‌توجهی به دنیا): «لَأَلْفَيْتُمْ دُنْيَاكُمْ هَذِهِ أَزْهَدَ عِنْدِي مِنْ عَفْطَةِ عَنزٍ».

۲-۳-۲. سطح تفسیر

تفسیر، تلفیقی از محتویات متن و ذهنیت مفسر هستند. ذهنیت مفسر، همان دانش زمینه‌ای است که مفسر در تفسیر متن استفاده می‌کند (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۹۳). در مرحله تفسیر چند پرسش مطرح می‌شود. ماجرا چیست؟ یعنی در متن چه فعالیتی در حال انجام است؟ عنوان و هدف این فعالیت چیست؟ جان‌مایه متن چیست؟ جان‌مایه متن یعنی خلاصه تفسیر آن به‌عنوان یک کل که مفسر می‌تواند بدان دست یابد و در حافظه بلندمدت خود آن را نگه دارد (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۱۹).

۱-۲-۳-۲. بافت موقعیتی گفتمان

مشارکت‌کنندگان گفتمان، بافت موقعیتی را با توجه به سرنخ‌های خارجی و نیز براساس جنبه‌هایی از دانش زمینه‌ای خودشان تفسیر می‌نمایند. تفسیر موقعیت، تعیین‌کننده نوع گفتمانی می‌باشد که به کار گرفته شده است (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۹۸). بافت موقعیتی خطبه ششقیه، تاریخ سی سال حکومت خلفا و خلافت خود حضرت است که به‌طور خلاصه در قالب گفتمانی صریح و روشن آمده و شکوه‌نامه‌ای است که علی(ع) در آن با صراحت، از گفتمان‌های انحرافی طبیعی شده و مشکلات و انحرافات جامعه اسلامی در زمان خلفای پیشین انتقاد می‌کند. نام این خطبه از یکی از جملات پایانی آن گرفته شده. آن حضرت در پاسخ منفی به تقاضای ابن عباس برای ادامه‌دادن خطبه، به او فرمود: «يَا ابْنَ عَبَّاسٍ تَلَكْ شَفِيقَةُ هَدَرَتْ ثُمَّ قَرَّتْ» (آن فریادی بود که از دل برخاست و سپس فرونشست).

گفتمان حاکم بر کلام امام نشان می‌دهد بعد از رسول خدا محور خلافت تغییر یافت و گفتمان نالیقی به قدرت رسید درحالی‌که شایسته‌ترین فرد برای جانشینی پیامبر و حافظ گفتمان نبوی در شرایطی سخت با تکیه بر دلیل و منطق، خود را کنار کشید و خانه‌نشین شد: «فَرَأَيْتُ أَنَّ الصَّبْرَ عَلَى هَاتَا أَحَجِي فَصَبْرْتُ وَ فِي الْعَيْنِ قُدَى وَ فِي الْخَلْقِ شَجَا» (خطبه/۳) و در پی آن، مشکلات فراوانی جامعه اسلامی را فرا گرفت تا زمانی - که مردم با رغبت هرچه تمام‌تر علی(ع) را برای بیعت برگزیدند و مردمی‌ترین بیعت، با امام صورت گرفت. مردم با اشتیاق فراوان با علی(ع) بیعت کردند: «فَمَا رَاعِي إِلَّا وَ النَّاسُ كَعْرِفِ الضَّبْعِ إِلَيَّ يَنْتَالُونَ عَلَيَّ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ حَتَّى لَقَدْ وَطِئَ الْحَسَنَانِ وَ شَقَّ عَطْفَايَ مُجْتَمِعِينَ حَوْلِي كَرِيضَةِ الْغَنَمِ» (همان)؛ اما تحریک سران جاه‌طلب که تحمل گفتمان عدالت‌مدار علی(ع) را نداشتند، به جنگ و اختلاف بین مسلمانان منجر شد؛ امام در این خطبه به آتش‌افروزان جنگ‌های جمل و نهروان و صفین اشاره می‌کند؛ جنگ‌افروزان جمل، طلحه و زبیر بودند که از وجود عایشه، همسر پیامبر(ص) برای تحریک افکار عمومی بهره‌گرفتند و به ناکشین معروف شدند؛ چرا که این‌ها ابتدا با علی(ع) پیمان بستند؛ اما بدلیل دست‌نیافتن به خواسته‌های غیرمنطقی شان، پیمان‌شکنی کردند. قاسطین (ستمکاران روی‌گردان از حق) اشاره به اهل شام و لشکر معاویه دارد، و مارقین اشاره به جنگ‌افروزان نهروان است. آنان، گروه خوارج و مقدس‌مآبانی بودند که بعد از داستان حکمیت در صفین بر ضد امام برخاستند. امام با یادآوری کنش‌های هر یک از این سه‌دسته پس از بیعت، گفتمان آنان را که هر کدام به‌گونه‌ای از ایدئولوژی ناب اسلامی منحرف شده بودند، مورد نقد قرار داده و می‌فرماید: «فَلَمَّا مَضَتْ بِالْأَمْرِ نَكْتَتُ طَائِفَةً وَ مَرَقَّتْ أُخْرَى وَ قَسَطَ آخَرُونَ» (خطبه/۳)

«در مورد زمان صدور این خطبه، در میان شارحان نهج البلاغه گفت‌وگوست. بعضی مانند "محقق خوبی" معتقدند: از محتوای خطبه و همچنین بررسی اسناد آن استفاده می‌شود که این سخنان را امام در اواخر عمر شریفش بعد از جنگ‌های "جمل و صفین و نهروان" و پیکار با ناکثین و قاسطین و مارقین ایراد فرموده و محتوای خطبه هم این نظر را تایید می‌کند. برخی معتقدند: امام(ع) این خطبه را بر فراز منبر مسجد کوفه ایراد فرمود. "ابن عباس" می‌گوید: امام آن را در "رحمة" (جایی در وسط صحن مسجد کوفه) بیان نمودند؛ زمانی که سخن از مسئله خلافت به میان آمد، طوفانی در قلب مبارک امام برخاست و این سخنان را ایراد فرمود» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰: ۲۹۷). آنچه که سبب می‌شود خطبه شقشقیه در میان خطبه‌های نهج البلاغه موقعیت برجسته‌ای داشته‌باشد، محتوای خاص آن (نکات بسیار مهم تاریخی در مورد خلافت، بیعت و...) است که امام پس از گذشت سال‌ها در شرایط روحی خاصی آن را به اختصار و با صراحت و قاطعیت تمام چون نطقی آتشین بیان نموده است.

۲-۲-۳-۲. بافت بینامتنی

بینامتنیت عبارتست از «تمایل متن‌ها به ارجاع به یکدیگر و شکل‌گیری آن‌ها از طریق این ارجاع متقابل (میلز، ۱۳۸۹: ۱۹۴). تحلیل بینامتنی بیانگر این مطلب است که متون به تاریخ و جامعه وابسته‌اند؛ بدین معنی که منابعی همچون تاریخ و جامعه، تحلیل بینامتنی را در نظم‌های گفتمان امکان‌پذیر می‌کنند (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۰۸). سیره زندگی علی(ع) گواهی می‌دهد که قرآن به‌شدت با جان ایشان درآمیخته‌بود و پیوند قرآن و علی چنان عمیق و استوار بود که مانند آن را جز در شخص پیامبر نمی‌توان یافت. با توجه به همین حقیقت است که امام(ع) در خطبه‌ها، استفاده از آیات شریفه قرآن را محور اصلی گفتمان خود قرار می‌دهد. البته اقتباس و الهام از گفتمان قرآنی، تسلط کامل بر مفاهیم و واژگان قرآن را می‌طلبد؛ زیرا براساس رویکرد زبان‌شناسی انتقادی، در ساخت‌های زبانی «هر موضوعی به‌ناچار گونه‌ی زبانی خاصی را می‌طلبد و سخن‌گو باید بداند که کدام گونه را در ارتباط با کدام موضوع انتخاب کند و چه عناصر زبانی و واژگان را در نظر دارد» (صالحی و نیکویخت، ۱۳۹۱: ۹۵) تا بدین‌ترتیب انگیزش لازم برای اقناع مخاطبان را به‌وجود آورد. در ادامه به چند مورد از بینامتنی‌های گفتمان امام با قرآن کریم اشاره می‌کنیم: بنابر نظر صلاح فضل، ناقد مصری، بینامتنی مستقیم «کاربرد آگاهانه و مستقیم متون دیگر در گفتمان» (محمودی، چراغی‌وش و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۲۰) است که در آن، متون دیگر به شکل مستقیم در یک متن استفاده می‌شود و با علائم نقل‌قول به آن اشاره می‌گردد. در پاره‌گفتار «كَأَنَّهُمْ لَمْ يَسْمَعُوا كَلَامَ اللَّهِ يَقُولُ: (تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ جُعِلْهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فُسَاداً وَ الْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ) بَلَىٰ وَ اللَّهُ لَقَدْ سَمِعُوهَا وَ وَعَوْهَآ وَ لَكِنَّهُمْ خَلِيَتِ الدُّنْيَا فِي أَعْيُنِهِمْ وَ رَاقَهُمْ زُرْجُهَا» (خطبه/۳). امام با اثرپذیری از قرآن کریم ضمن اشاره مستقیم به آیه ۸۳ سوره قصص، در پی بیان این موضوع است که سرای آخرت تنها از آن کسانی است که اراده برتری‌جویی و فساد در روی زمین ندارند. آن حضرت ریشه تمام اختلافات و ازهم گسیختگی بین مردم جامعه را تمایل به برتری‌جویی، فساد و دلباختگی به زرق و برق دنیا می‌داند؛ همان

صفات رذیله‌ای که سبب نافرمانی "ناکثین، قاسطین و مارقین" از خلیفه برحق و عدالت‌پروری چون علی(ع) شد.

در پاره‌گفتار «أَمَّا وَ الَّذِي فَلَقَ الْحَبَّةَ وَ بَرَأَ النَّسْمَةَ لَوْ لَا حُضُورُ الْحَاصِرِ وَ قِيَامُ الْحُجَّةِ بِوُجُودِ النَّاصِرِ... وَ لَأَلْفَيْتُمْ دُنْيَاكُمْ هَذِهِ أَزْهَدَ عِنْدِي مِنْ عَفْطَةِ عَنَزٍ» (همان) دو جمله «فلق الحبة» و «وبرأ النسمة» به ترتیب، با اثرپذیری از آیات «إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَ النَّوَى يَخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ يُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ذَلِكَمُ اللَّهُ فَانِي تُوَفِّكُونَ» (انعام/ ۹۵) و «ثُمَّ خَلَقْنَا النَّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَبَارَكُ اللَّهُ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ» (مومنون/ ۱۴) بیان شده‌است. امام ضمن اشاره به آفریننده هستی و خالق انسان و به منظور تعمیق معانی و تأثیر بیشتر آن بر مخاطب، با اقتباس از این دو آیه، به ذات مقدس خداوند قسم می‌خورد تا مطلب بسیار مهمی را بیان نماید و به مخاطب گوشزد کند که برخلاف خلفای پیشین که با طمع‌ورزی به سوء استفاده از خلافت و بیت‌المال مسلمین می‌پرداختند، ایشان هیچ علقه‌ای به خلافت بدون پیش‌فرض‌های تعیین‌شده از جانب خدا و رسولش، ندارد و یکی از دلایل پذیرش خلافت را برپایی عدالت و کوتاه‌کردن دست ظالمان از بیت‌المال مسلمین می‌داند.

علی(ع) با ایجاد بینامتنیت میان پاره‌گفتار «يُنْحَدِرُ عَنِّي السَّيْلُ وَ لَا يَرْفَى إِلَيَّ الطَّيْرُ» (خطبه/ ۳) و آیه شریفه «وَ أَلْفَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَ انْهَارًا وَ سُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ» (نحل/ ۱۵) در پی یادآوری این واقعیت است که همان‌گونه که وجود کوه‌های عظیم جلوی اضطراب و لرزش زمین را می‌گیرد و موجب آرامش ساکنان آن می‌شود، وجود امام عالم، آگاه، هوشیار و بلندمرتبه که در راه برپایی ایدئولوژی اصیل اسلامی چون کوهی استوار است، برای هر امتی موجب آرامش و امنیت خاطر است.

۳-۲-۳. سطح تبیین

هدف مرحله تبیین، توصیف گفتمان به‌عنوان جزئی از یک فرایند اجتماعی است. در سطح تبیین به این مسئله توجه می‌شود که گفتمان‌ها چه تأثیرات بازتولیدی بر ساختارهای اجتماعی دارند؛ تأثیراتی که به حفظ یا تغییر آن ساختارها منتهی می‌شوند. مراد از ساختارهای اجتماعی، روابط قدرت است و هدف از فرآیندها و اعمال اجتماعی، فرآیندها و اعمال مربوط به مبارزه اجتماعی است؛ لذا تبیین، عبارتست از تلقی گفتمان به‌عنوان بخشی از روند مبارزه اجتماعی در چارچوب روابط قدرت (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۲۲۳). در این سطح از گفتمان انتقادی، رابطه میان ایدئولوژی، قدرت و هویت‌های اجتماعی بررسی می‌شود و این سوال مطرح می‌شود که آیا این گفتمان به حفظ روابط موجود قدرت کمک می‌کند یا در پی تغییر آن‌هاست و جایگاه آن نسبت به مبارزات در سطوح گوناگون اجتماعی، نهادی و موقعیتی چیست؟ (همان: ۲۲۸)

۱-۳-۲. ایدئولوژی، قدرت و نزاع گفتمانی

ایدئولوژی و قدرت بن‌مایه‌های گفتمان انتقادی هستند؛ زیرا گفتمان، همسو یا در تقابل با جهان‌بینی قدرت حاکم بر جامعه آفریده می‌شود. یکی از اصول پذیرفته‌شده در تحلیل گفتمان انتقادی، کارکرد ایدئولوژیک گفتمان است (وندایک، ۲۰۰۱، به نقل از قهرمانی و بیدار، ۱۳۹۸: ۱۹۴). در تحلیل گفتمان، دو نوع صورت‌بندی گفتمانی-ایدئولوژیک مسلط و تحت سلطه مطرح است. مسأله اساسی منازعه گفتمان

ایدئولوژیک، حفظ سلطه یک گفتمان مسلط یا تضعیف آن در راستای جایگزین نمودن گفتمان ایدئولوژیک دیگر است (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۳۷).

از آنجا که امام در هنگام ایراد خطبه ششقیه، مقام خلیفه مسلمین را دارد، لذا گفتمان ایشان سعی در حفظ روابط موجود قدرت دارد و به نوعی در چارچوب این روابط، به روند مبارزه اجتماعی خود با ایدئولوژی‌های طبیعی شده انحرافی و گفتمان‌های رقیب ادامه می‌دهد. امیرالمؤمنین (ع) در خطبه ششقیه حکومت خلفای پیشین را به نقد می‌کشد تا به مخاطبان یادآوری کند که گفتمان‌های پس از پیامبر (ص) با سوءاستفاده از قدرت، به شدت از مسیر حق منحرف شدند و گفتمان امام پس از رسیدن به قدرت در تلاش است فراتر از حفظ وضعیت موجود و منع همان گفتمان‌های انحرافی از ظهور و رونق دوباره، گفتمان نبوی را به‌طور کامل در جامعه پیاده کند؛ اما با وجود تمام شایستگی‌ها و توانمندی‌های حضرت، این امر، بسیار دشوار می‌نمود؛ چراکه گفتمان‌های پیشین حاکم بویژه در زمان خلیفه سوم چنان به اشرافی‌گری و شکمبارگی خو کرده بودند: «إِلَىٰ أَنْ قَامَ ثَالِثُ الْقَوْمِ نَافِحًا حَضْنِيهِ بَيْنَ نَيْبِهِ وَ مُعْتَلِفِهِ وَ قَامَ مَعَهُ بَنُو أَبِيهِ يَحْضُمُونَ مَالَ اللَّهِ حَضْمَ الْإِبِلِ نَيْتَةَ الرَّبِيعِ» (خطبه/۳) که اطاعت از ایدئولوژی ناب اسلامی و گفتمان عدالت‌محور علی (ع) را که مانع بزرگی در راه زیاده‌خواهی آنان بود، برنمی‌تافتند؛ لذا هر گروه به طریقی، نزاع گفتمانی با ایدئولوژی برتر را آغاز کردند: «نَكُنْتُ طَائِفَةً وَ مَرَقْتُ أُخْرَى وَ قَسَطُ آخِرُونَ» (همان). لازم به ذکر است: دو عبارت "كَطَلَةُ ظَالِمٍ" و "سَعَبِ مَظْلُومٍ" در گفتمان علی (ع) «بیانگر انتقاد امام از دو قطبی شدن جامعه اسلامی پس از رحلت نبی اکرم (ص)» (قهرمانی و بیدار، ۱۳۹۹: ۲۰) است. در این گفتمان، گفته‌پرداز در پی حذف قدرت ستمگران شکم‌پرست از ساختار اجتماعی و بازتولید و جایگزین‌سازی گفتمان مقابل آن است. امام در جریان نزاع میان گفتمان‌های ایدئولوژیک، سعی در حفظ گفتمان عدالت‌محور خویش و تضعیف و حذف گفتمان‌های انحرافی دارد.

در پاره‌گفتار «فَصَبْرَهَا فِي حَوْزَةِ خَشْنَاءَ يَغْلُظُ كَلْمُهَا وَ يَخْشُنُ مَسْهَا وَ يَكْتُرُ الْعِنَارُ فِيهَا وَ الْإِعْتِدَارُ مِنْهَا فَصَاحِبُهَا كَرَائِبِ الصَّعْبَةِ إِنَّ أَسْنَقَ لَهَا حَرَمَ وَ إِنَّ أَسْلَسَ لَهَا تَفَحَّمَ فَمَنْي النَّاسُ لَعَمْرُ اللَّهِ يَجْبَطُ وَ شِمَاسٍ وَ تَلَوْنٍ وَ اِعْتِرَاضٍ» (خطبه/۳) امام با اشاره به رفتارهای نادرست خلیفه دوم همچون خشم و غضب، قضاوت زود هنگام، لغزش‌های بسیار و به تبع آن، پوزش‌طلبی فراوان، در پی انتقاد از گفتمان افراط و تفریط و جایگزین‌سازی گفتمان اعتدال و میانه‌روی در بین مخاطبان است؛ زیرا همین افراط‌گرایی خلیفه دوم، سبب تثبیت ناهنجاری‌هایی مانند عدم تعادل، سرکشی، بی‌ثباتی و ناسازگاری در ساختارهای اجتماعی گردید؛ بدیهی است ایدئولوژی انحرافی که در جامعه، طبیعی شده و رواج یافته بود، چنین گفتمانی را بر مسند قدرت نشانده. باز هم امام با بیان این نکات تاریخی تلاش می‌کند از به قدرت رسیدن مجدد چنین گفتمانی جلوگیری کند؛ گفتمانی که با جهان‌بینی قدرت کنونی حاکم (گفتمان خدا محور علوی) در تقابل است.

گفتارهای «فَسَدَلْتُ دُونَهَا ثُوبًا وَ طَوَيْتُ عَنْهَا كَشْحًا وَ طَفِقْتُ أَرْتِي بَيْنَ أَنْ أَصُولَ بِيَدِ جَدَاءٍ أَوْ أَصْبِرَ عَلَىٰ طَخِيَةِ عَمِيَاءَ بَهْرَمٍ فِيهَا الْكَبِيرُ وَ يَشِيبُ فِيهَا الصَّغِيرُ وَ يَكْدُخُ فِيهَا مُؤْمِنٌ حَتَّىٰ يَلْقَىٰ رَبَّهُ فَرَأَيْتَ أَنَّ الصَّبْرَ عَلَىٰ هَاتَا أَحَجَىٰ فَصَبْرَتْ وَ فِي الْعَيْنِ قَدَىٰ وَ فِي الْخَلْقِ شَجَا أَرَىٰ تَرَاثِي مَبَا» (خطبه/۳) حاکی از آن است که امام از خلافت

چشم‌پوشی نمود؛ آن‌هم درحالی‌که بیش از هر فرد دیگری می‌دانست که تسلط ایدئولوژی انحرافی بر جامعه و کنار رفتن ایدئولوژی اصیل اسلامی چه فجایعی بدنبال خواهد داشت؛ اما با این وجود، مبارزه مستقیم با عوامل قدرت در گفتمان رقیب را جایز ندانست و صبری تلخ را به نزاع و رویارویی با گفتمان مخالف ترجیح داد؛ چراکه اگر در آن شرایط زمانی به‌پا می‌خواست، به اهداف ایدئولوژیک مورد نظر دست نمی‌یافت و روند مبارزه اجتماعی حضرت در چارچوب روابط قدرت به نتیجه نمی‌رسید و تغییر ساختارهای اجتماعی میسر نمی‌گشت و همین امر، سبب تفرقه میان امت پیامبر می‌شد؛ اما اکنون که پس از گذشت سال‌ها امام در رأس قدرت به‌عنوان رهبر جامعه اسلامی این مسائل تاریخی را در قالب گفتمان انتقادی بیان می‌کند، سعی در یادآوری آن‌ها به مخاطبان دارد تا مانع بروز مجدد این حوادث گشته و زمینه تقویت و بازتولید گفتمان اصیل اسلامی را فراهم نماید.

نتیجه‌گیری

۱. در سطح توصیف، امام با بکارگیری صورت‌های زبانی مانند هم‌نشینی و هم‌آیی واژگان متضاد و مترادف و ایجاد مقابله بین جملات و نیز با بکارگیری صنایع بیانی، تصویری جامع و محسوس از انحرافات جامعه اسلامی پس از رحلت رسول خدا ترسیم می‌کند و مخاطبان را در فضای عاطفی متن قرار می‌دهد؛ به‌عنوان نمونه، امام با کاربست استعاره، از چرایی سکوت خود در برابر گفتمان ناحق غالب، پرده برداشته و سعی می‌کند شایستگی‌ها و حقیقت وجودی خویش را به مردم جامعه یادآوری کند تا بدین وسیله تقابل قدرت گفتمان خود با گفتمان رقیب و تفاوت عمیق میان دو ایدئولوژی را متذکر شود. بسامد بالای استعاره و کنایه در این خطبه، نه تنها ابهامی در انتقال مفاهیم موردنظر امام به مخاطب ایجاد نکرده، بلکه بکارگیری این صنایع بیانی در کنار جملات قاطع، سبب شده‌است این خطبه کوتاه، یک شاهکار ادبی به‌شمار آید. در سطح دستوری متن نیز آن حضرت با به‌کارگیری افعال معلوم و اندک افعال مجهولی که فاعل آن‌ها در جملات پیشین مشخص شده‌است، کنشگران و عاملان اصلی غصب خلافت را مستقیماً مورد هدف قرار می‌دهد. جملات فعلیه با بسامد بالا و پس از آن، جملات اسمیه‌ای که خیر آن‌ها از نوع جمله فعلیه است، نشان‌دهنده کنش‌های مقید به زمان مشخص است که غالباً نافرمانی گفتمان رقیب و تلاش گفتمان علوی برای حفظ یکپارچگی جامعه اسلامی را آشکار می‌سازد. حضرت با به‌کار بردن فعل ماضی و جملات کوتاه خبری، ضمن اشاره به انواع کنش‌های بکار رفته از جانب گفتمان‌های رقیب در زمان گذشته، با صراحت کامل سعی در برملا نمودن سرکشی‌ها و پیمان‌شکنی‌های متنوعی دارد که از طرف آنان رخ داده است. امام با ایجاد پیوندهای واژگانی بوسیله حرف ربط لولاً، ضمائر بویژه دو ضمیر غایب و متکلم و نیز ایجاد تقابل میان ضمائر غایب و مخاطب با ضمیر متکلم و تکرار مشتقات واژه صبر، ضمن ایجاد انسجام میان اجزای متن، نارضایتی خود از حاکمیت ایدئولوژی انحرافی را اعلام- نموده و اتهامات وارد شده بر خود از جانب برخی افراد را رد می‌کند.

۲. در سطح تفسیر، آنچه موقعیت خطبه شفشقیه را برجسته می‌سازد، بیان محتوای خاص آن در شرایط روحی خاص امام و موضع انتقادی و قاطعانه امام در رابطه با این محتواست. در بافت بینامتنی، امام با کاربست مستقیم و غیرمستقیم آیات قرآن، سعی در تشریح علم و آگاهی خویش، بی‌علاقگی خود به خلافت ناعادلانه و بیان صفات رذیله ناکشین، قاسطین و مارقین همچون تمایل به برتری‌جویی، فساد و دلباختگی به زرق و برق دنیا دارد.

۳- در سطح تبیین نیز علی(ع) با تبیین مسائل تاریخی خلافت در قالب گفتمان انتقادی برای مخاطبان، در پی حذف قدرت ستمگران شکم‌پرست از ساختار اجتماعی و بازتولید و جایگزین‌سازی گفتمان مقابل آن است. امام در جریان نزاع میان گفتمان‌های ایدئولوژیک و مبارزه اجتماعی با ایدئولوژی‌های طبیعی‌شده انحرافی، سعی در حفظ گفتمان عدالت‌محور خویش و تضعیف و حذف گفتمان‌های انحرافی دارد؛ گفتمان‌هایی که با جهان‌بینی قدرت‌کنونی حاکم (گفتمان خدا محور علوی) در تقابل هستند.

منابع

- قرآن کریم.
- آقاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۸۵). **تحلیل گفتمان انتقادی: تکوین تحلیل گفتمان در زبان‌شناسی**. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- امینی، عبدالحسین. (بی‌تا). **الغدیر**. جلد ششم. بی‌جا.
- بحرانی، ابن میثم. (۱۹۸۱). **شرح نهج البلاغه**. بیروت: دارالعلم الاسلامی.
- جرجانی، عبدالقاهر. (۱۹۹۷). **دلایل الاعجاز**. شرح و تعلیق محمد التنجی. بیروت: دارالکتب العربی.
- حیدری، حسن و صباغی، علی. (۱۳۹۰). «پرسش بلاغی در شعر مهدی اخوان ثالث». **پژوهش‌های ادبی**، شماره ۳۱ و ۳۲، ۸۰-۵۱.
- خضیر، باسّم خیری. (۲۰۱۷). **استراتیجیات الخطاب عند الامام علی؛ مقاربه تداولیه**. الطبعة الاولى. كربلاء المقدّسة: مؤسسة علوم نّج البلاغة.
- ذکائی، عبدالحسین؛ صیادی‌نژاد، روح‌الله و اقبالی، عباس. (۱۳۹۹). «تحلیل گفتمان نامه دهم نهج‌البلاغه بر اساس الگوی فرکلاف». **نشریه ادب عربی**، دوره ۱۲، شماره ۲، ۶۳-۸۳.
- شهیدی، سید جعفر. (۱۳۷۰). **ترجمه نهج‌البلاغه**. چاپ سوم. تهران: نشر انقلاب.
- شیرازی، احمد امین. (۱۳۷۲). **اثین بلاغت؛ شرح فارسی مختصر المعانی** جلد چهارم. چاپ سوم. قم: فروع قرآنی.
- صالحی، پریسا و نیکویخت، ناصر. (۱۳۹۱). «واژه‌گزینی شعری قیصر امین‌پور از منظر تحلیل گفتمان انتقادی». **پژوهش زبان و ادبیات فارسی**، شماره ۲۴، ۹۹-۷۵.
- طباطبایی لطفی، سید عبدالمجید و قاسمی، طاهره. (۱۳۹۳). «بررسی و طبقه‌بندی خطبه‌های نهج‌البلاغه از دیدگاه نظریه کنش گفتاری». **فصلنامه سیاست متعالیه**، سال دوم، شماره ۶، ۳۰-۹.
- عکاشه، محمود. (۲۰۰۵). **لغة الخطاب السیاسی دراسة لغویة تطبیقیة فی ضوء نظریة الاتصال**. مصر: دارالنشر للجامعات.
- عمر، احمد مختار. (۱۹۹۸). **علم الدلالة**. الطبعة الخامسة. القاهرة: عالم الكتب.
- فتوحی رود معجنی، محمود. (۱۳۹۰). **سبک‌شناسی؛ نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها**. تهران: سخن.
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۷۹). **تحلیل گفتمان انتقادی**. ترجمه فاطمه شایسته پیران و دیگران. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۹۹). **تحلیل گفتمان انتقادی**. ترجمه روح‌الله قاسمی. چاپ دوم، تهران: اندیشه احسان.
- قدیمی قیداری، عباس و قانعی زوارق، علی. (۱۳۹۶). «دگراندیشی در سیاست‌نامه، تحلیل گفتمان برخورد با مخالف در اندیشه خواجه نظام‌الملک». **فصلنامه اندیشه سیاسی در اسلام**. دوره ۴، شماره ۱۳، ۳۷-۶۸.

- قهرمانی، علی و بیدار، فاضل. (۱۳۹۸). «تحلیل گفتمان انتقادی در نهج البلاغه بر اساس تئوری نورمن فرکلاف، مطالعه موردی؛ خطبه‌های علی(ع) در جریان فتنه خوارج». **دوفصلنامه پژوهشنامه امامیه**، سال ۵، شماره ۹، ۱۹۸-۱۷۵.
- قهرمانی، علی و بیدار، فاضل. (۱۳۹۹). «تحلیل گفتمان انتقادی خطبه‌های علی(ع) در جریان بیعت عمومی». **دوفصلنامه پژوهشنامه علوی**، سال ۱۱، شماره اول، ۲۵-۱.
- کلاتری، عبدالحسین. (۱۳۹۱). **گفتمان از سه منظر زبان‌شناسی، فلسفی و جامعه‌شناسی**. چاپ اول. تهران: نشر جامعه‌شناسان.
- لاک، تری. (۱۳۹۳). **تحلیل گفتمان انتقادی**. مترجمان: رضا خیرآبادی، سیما بهمنی و سمیرا بهمنی. چاپ اول، تهران: خط سفید.
- الملائكة، نازک. (۱۹۸۳). **قضايا الشعر المعاصر**. الطبعة الثامنة. بيروت: دارالعلم للملایین.
- محمودی، سعیده؛ چراغی‌وش، حسین و میرزایی‌الحسینی، سید محمود. (۱۳۹۸). «تحلیل استراتژی گفتمان ادبی خطبة شقشقیه». **علوم قرآن و حدیث**، سال ۵۱، شماره ۱۰۲، ۲۲۴-۲۰۱.
- محمودی، سعیده؛ چراغی‌وش، حسین و میرزایی‌الحسینی، سید محمود. (۱۳۹۵). «تحلیل گفتمان ادبی خطبة جهاد». **پژوهشنامه نهج البلاغه**، سال چهارم، شماره ۱۶، ۵۴-۳۳.
- مکارم شیرازی، ناصر. با همکاری جمعی از فضلا و دانشمندان. (۱۳۹۰). **پیام امیرالمومنین(ع): شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه**. چاپ اول. قم: انتشارات امام علی بن ابیطالب(ع).
- مک‌دانل، دایان. (۱۳۸۰). **مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمان**. ترجمه حسین‌علی نودری. تهران: فرهنگ گفتمان.
- میلز، سارا. (۱۳۸۹). **گفتمان**. ترجمه مجموعه نویسندگان زیر نظر نرگس حسنی. چاپ سوم. تهران: نشانه.
- نجفی ایوکی، علی. رسول نیا، امیرحسین و کاوه نوش‌آبادی، علیرضا. (۱۳۹۶). «تحلیل متن‌شناسی خطبة شقشقیه بر اساس نظریه کنش گفتاری سرل». **پژوهشنامه نهج البلاغه**، سال ۵، شماره ۱۹، ۱۷-۱.
- الهاشمی، سید احمد. (۱۹۹۹). **جواهرالبلاغة**. ضبط و تدقیق: یوسف الصمیلی، بیروت: المكتبة العصرية.
- هداره، محمد مصطفی. (۱۹۹۰). **فی النقد الحدیث**. الطبعة الاولى. بیروت: دارالکتاب.
- یارمحمدی، لطف‌الله. (۱۳۹۳). **گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی**. چاپ دوم. تهران: انتشارات هرمس.
- یاسمی، کلثوم و آقاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۹۵). «تحلیل گفتمان انتقادی کتاب امریکن اینگلیش فایل با استفاده از مدل ون دایک». **فصلنامه مطالعات فرهنگ-ارتباطات**، دوره ۱۷، شماره ۳۴، ۲۱۵-۱۹۱.
- Al-Faki, I. M. (2014). "Political Speeches of Some African Leaders from Linguistic Perspective (1981-2013)". **International Journal of Humanities and Social Science**, Vol. 4, No. 3, 180-198.